

Abdurrahmân-ı Hâlis Talabânî", a.e., IX, 129; Suphi Saatçı, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s. 312; a.m.f., "Hâlis", *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Azerbaycan XX. yy. Yakın Dönem Türk Edebiyatı ve Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı*, Ankara 1997, VI, 349 vd.; C. J. Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar* (trc. Serdar Şengül – Serap Ruken Şengül), İstanbul 2003, s. 354; Mustafa Özgür, *Kadiri Yolu: Gerçekte Yaşayanlar ve Yaşatanlar*, İstanbul 2007, s. 17; M. van Bruinessen, "The Qâdiriyya and the Lineages of Qâdirî Shaykhs among the Kurds", *Journal of the History of Sufism*, sy. 1-2, İstanbul 2000, s. 131-149; Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *DİA*, XXIV, 134.

İSA ÇELİK

TÂLEKÂNÎ

(الطالقانی)

Âyetullah Seyyid Mahmûd et-Tâlekânî
(1910-1979)

**1979 İnan İslâm Devrimi'nin
gerçekleştirilmesinde
Humeynî ile birlikte hareket eden
Şii âlimi.**

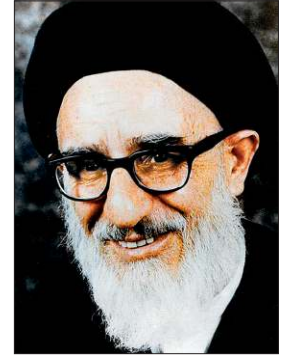
1910-1911 yılında Tahran'ın kuzeybatısında Tâlekân vadisindeki bir köyde doğdu. Babası siyasî konularla da ilgilenen Şii âlimlerinden olup Tahran'da imam ve hatip olarak görev yapıyordu. Bu sebeple Tâlekânî'nin çocukluğu Tahran'da geçti. İlk bilgileri burada aldıktan sonra Kum ve Necef'teki medreselere girdi. Özellikle Âyetullah Hâirî Yezdî'den çok faydalandı. 1939'da Tahran'a döndü ve burada yerleşti. Sipehsâlâr Medresesi'nde ders okutmaya başladı. Aynı yıl içinde, önde gelen âlimler dışında herkesin uymaya mecbur tutulduğu kıyafet kanununa muhalefet ettiği gerekçesiyle Pehlevî idaresi tarafından üç ay süreyle hapsedildi, ardından yönetime karşı faaliyetleri bahane edilerek Tahran dışına sürüldü. Tâlekânî bu dönemde, ulemânın inanç konularında mâruz kaldığı zihni karışıklık ve ülkenin sosyopolitik problemleri yüzünden ümitsizliğe düştü, dinin aslı kaynaklarına ve özellikle derinlemesine tetkik ihtiyacı duyduğu Kur'an'a yöneldi. 1939 yılından itibaren düzenlediği tefsir derslerinde Kur'an'dan seçtiği önemli konuları ulemâ dışındaki insanların da anlayabileceği bir dille ifade etmeye çalıştı. Rızâ Şah Pehlevî'nin 1941'de tahttan uzaklaştırılmasından sonra Tahran'a döndü. Tâlekânî'nin zihnini en çok meşgul eden şey, komünist düşüncesinin İnan gençleri arasında hızla yayılabileceği ve onları İslâm'dan uzaklaştıracağı endişesiydi. Zira o dönemde uygulanan baskılar

ve süregelen din anlayışı söz konusu düşünceyi durdurabilecek nitelikte değildi. Bu sebeple cazip bir alternatif ve ideolojik çözüme mutlaka ihtiyaç vardı. Bunun gerçekleşmesi için Mehdi Bâzergân ve Yâdullah Sahâbî ile ortak çalışmalar yaparak çeşitli İslâmî kuruluşlarla irtibat sağladı.

1941-1953 arasında nisbî bir hürriyet ortamının doğması üzerine âlimlerin hiç de âdeti olmayan bazı faaliyetlere girişti, 1946'da Azerbaycan'ı tekrar ele geçiren İnan birliklerine katıldı, 1947'de sosyal ve dinî meseleleri tahlil eden radyo konuşmaları yaptı. Bir yıl sonra Tahran'ın merkezinde bulunan Hidâyet Camii imamlığına tayin edildi ve "millî cephe"nin kurulmasıyla birlikte (1949) Hidâyet Camii, Tâlekânî'nin tasarladığı dinî faaliyetler çerçevesinde Başbakan Muhammed Musaddık taraftarlarının merkezi haline geldi. Fakat bu dönemde henüz şöhrete ulaşamadığı için âlimleri millî cephede toplayamadı. 1952 yılındaki parlamento seçimlerinde aday oldu, ancak seçim bölgesinin oyları iptal edildiğinden parlamentoya giremedi. Bununla birlikte Muhammed Musaddık'la ilişkilerini sürdürdü. Başbakan Musaddık'ın petrolü millileştirmesi ve 1953'te meclisi kapatmasından sonra da Millî Mukavemet Cephesi'nde faaliyetlerine devam etti. 1961'de Mehdi Bâzergân'la birlikte İnan liberal hareketine katıldı ve 1963'te hapsedildi. Şahın sert rejiminde kendisi için uygulanan aralık hapis ve sürgünler 1978 yılına kadar sürdü.

Tahran'da şah rejiminin sona ermesini isteyen, milyonlarca insanın katıldığı 10-11 Aralık 1978 gösterileri Tâlekânî tarafından düzenlendi. Bu sebeple şah rejiminin devrilmesi ve yeni rejimi kurmak üzere 1 Şubat 1979 tarihinde Humeynî'nin İnan'a dönmesinde onun büyük payının olduğu belirtilmektedir. Gerek şah döneminde gerekse İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşu devrinde Tâlekânî kendi derecesinin üstünde gördüğü Humeynî ile hiçbir anlaşmazlığa düşmedi. Bu arada inkılâp güçlerinin birliğini devam ettirme düşüncesiyle İnan liberal hareketiyle olan ilişkisini kesti. İnkılâbın ilk yılında adaylar arasında en çok oyu alarak Tahran'dan Mütahassislar Meclisi'ne seçildi ve Humeynî tarafından Tahran cuma imamlığına tayin edildi. İnan anayasa taslağının nihâî şeklinin meclis tarafından kabul edilmesinden kısa bir süre önce 9 Eylül 1979 tarihinde vefat etti.

1960'lı yılların İnan'ında dinle devletin birbirinden ayrılmasının gereği öne

Tâlekânî

sürüldüğü zaman ulemâ sınıfı, on ikinci imam düşüncesinin İmâmîyye Şiası'nın toplum hayatındaki yerini kutsal sayan 1906 Meşrutiyet anayasasının ilgili maddelerini muhafaza etmek istiyordu. Mehdi Bâzergân ve Seyyid Hâdî Hüsrevşâhî dinin siyasetten ayrılmasının peygamber geleneğine ters düşeceğini ileri sürerken Tâlekânî de hükmetme yetkisinin sadece Allah'a ait olduğunu belirterek Hz. Muhammed'in hem peygamberlik hem devlet adamlığı özelliğini öne çıkarmış, din-devlet ayrışmasına bütün gücüyle karşı çıkmıştır (Şahruh Ahavî, s. 62-63). Yine o dönemde radikal âlimler arasında sayılan Humeynî, Mahallâtî Şîrâzî ve Sâdık Rûhânî ile aynı düşüncede olan Tâlekânî yoksulların sömürülmesi, devlet kademelerindeki rüşvet, yolsuzluk ve başı bozukluğa son verilmesinin gereğini ortaya koyuyor, İslâm adaletini tesis etme konusunda diğer gruplardan farklı düşünmemekle birlikte tek kişinin yönetimine yahut monarşiye ciddi şekilde sınırlamalar getirilerek kamu yönetiminde kitlelerin sesini duyurabilecek gerçek bir parlamenter sistemin kurulmasını açıkça istiyordu (a.g.e., s. 182-183). Tâlekânî'nin, içinde yaşadığı toplumun idaresini elinde tutan devletin yapısı ve işleyişiyle çelişen bu düşünceleri hapis ve sürgünle karşılık bulmuştur. 1959 sonlarında meclise sunulan toprak reformu kanununa yönelik önemli bir varlık gösteremeyen ulemâ içinde radikal fikirleriyle öne çıkan Tâlekânî'ye göre arazi özel mülk, devlet arazi, vakıf arazi ve ekilip biçilmeyen alanlar olmak üzere dört sınıfta ele alınmalıydı. Topraksız çiftçinin kurtuluşu, toprak ağalarının elinde bulunan ve işlenmeyen bu ölü arazilere bağlıydı. Ona göre ağalar ekip biçtikleri toprakları kullanacak, belirtilen nitelikteki araziler ise topraksız fakir çiftçilere dağıtılacak, böylece ağa baskısına son verilecekti. Hükümet ise bu konuda yapılan anlaşmalarda aracı ve

garantörlük görevini yerine getirecekti (a.g.e., s. 171-173).

Bu arada Tâlekânî'nin ileri sürdüğü bir kısım düşüncelerde muhtemelen ortaya çıkan şartlara göre bazı dönüş veya değişikliklerin görüldüğü de belirtilmelidir. Meselâ 1979 yılı baharına kadar âlimlerin aktif siyasete katılması gerektiğini söylerken bu tarihten sonra siyasetle iç içe olan ulemâyı açıkça eleştirmiş, onların bu hareketleriyle dini politikaya karıştırdıklarını ifade etmiş, ulemânın gerçek yerinin siyaset değil camiler olması gerektiğini söylemiş, ayrıca ulemânın siyasî makamlara gelmeyi kabul etmesinin toplumda mevcut olan problemleri daha da arttıracığını iddia etmiştir (a.g.e., s. 300, 306). Onun hayatı boyunca savunduğu düşüncelere aykırı olan bu durum, yeni kurulan cumhuriyetin takip edeceği siyaseti rahatlatma veya kısa bir süre için de olsa siyasetin gerçek yüzünü gösterme amacına bağlanabilir. Ayrıca yine inkılâbın gerçekleştirilmesinin ardından Humeynî taraftarlarıyla Tâlekânî ve Şeriatmedârî mensupları arasındaki uyumsuzlukların kendisini böyle bir düşünceye sevk etmiş olduğu da söylenebilir. Zira bu dönemde Şeriatmedârî ile uzlaştığı görülen Tâlekânî birçok kuruluş tarafından yegâne cumhurbaşkanı adayı olarak görülüyordu (a.g.e., s. 309).

Eserleri. 1. *Pertevî ez Qur'ân*. En önemli eseri olup 1963-1978 yılları arasında kaleme alınan hacimli bir tefsirdir. Hazırlandıkça ciltleri neşredilen eserin diğer tefsirlerden farkı, halkın kolayca anlayabilmesi için kelime açıklamalarının basit bir tarzda yapılmış olması, toplumun kötülüklerden sakınması yolunda Kur'an'dan aydınlatıcı düşünceler ortaya koyması, kişilerin irade ve fiillerinde hür olduklarını belirterek sorumluluk duygularını güçlendirmeye özen göstermesidir (I-VI, nşr. Seyyid Muhammed Mehdî Ca'ferî, Tahran 1358 hş., 1386 hş., 1390 hş.). 2. *Muqaddimetü Tenbîhi'l-ümme ve tenzîhi'l-mille*. Muhammed Hüseyin en-Nâî'nin *Tenbîhü'l-ümme* adlı eserinin uzun bir mukaddime ve açıklamalarla birlikte neşridir (*Hükümet ez Nazar-i İslâm*, Tahran 1955, 1982, 8. bs.). 3. *Temerküz ve 'Adem-i Temerküz-i Mercî'ıyyât ve Fetvâ*. Mercî-i taklid ile fetva konularının ele alındığı eser, tanınmış bazı âlimlerin yazılarının da bulunduğu *Bahşî der Bâre-i Mercî'ıyyet ve Rûhâniyyet* adlı derleme kitap içinde yayımlanmıştır (Tahran 1341 hş., s. 201-213). 4. *İslâm ve Mâlikîyyet*. İslâm'da mülkiyet hakkına dair bir çalış-

madır (Tahran 1355 hş., 1388 hş.). Eser Ahmed Cebbârî – Ferheng Recâyî (Ahmad Jabbarî – Farhang Rajae) tarafından *Islam and Ownership* adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir (Lexington 1983). 5. *Ci-hâd ve Şehâdet* (nşr. Muhammed Hanîf Nejâd, baskı yeri yok, 1357 hş.; Tahran 1359 hş.; Houston 1365 hş./1986). 6. *Şehâdet ve Şûrâ*. Tâlekânî'nin cuma hutbelerini içerir (Tahran 1358 hş.). 7. *Dershâ-yi Qur'ânî* (Tahran 1386 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Tâlekânî, *Islam and Ownership* (trc. Ahmed Cebbârî – Ferheng Recâyî), Lexington 1983, tür.yer.; N. R. Keddie, "Religion Society and Revolution in Modern Iran", *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change* (ed. M. E. Bonine – N. R. Keddie), Albany 1981, s. 33-34; Shaul Bakhash, *The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution*, New York 1985, s. 52-53; Şahruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul 1990, s. 62-63, 171-173, 182-183, 300, 306, 309; Houchang E. Chehabi, *İraniyan Politic and Religious Modernism: The Liberation Movement of Iran under the Shah and Khomeini*, London 1990, tür.yer.; Seyyid Vali Reza Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006, s. 126-127; a.mlf., "Tâleqânî, Maḥmūd", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, IV, 181-182; A. K. S. Lambton, "A Reconsideration of the Position of the Marja' al-Taklid and the Religious Institutions", *St.I*, XX (1964), s. 115-135; Roswitha Badry, "Tâlaqânî", *EP* (İng.), X, 158-159.

MUSTAFA ÖZ

TALIŞ HANLIĞI

Azerbaycan'da XVIII. yüzyılda kurulan bir hanlık.

1736 yılında Azerbaycan'ın güneydoğusunda (günümüzde İran sınırları içinde) Taliş dağları, Hazar denizi ve Mugan çölü arasında kurulmuş olup Gilân, Erdebil, Karadağ, Cevad hanlıkları ve Salyan Sultanlığı ile sınırdışı. Hanlığın başşehri önce Astara, daha sonra Lenkeran oldu. Bu sebeple Lenkeran Hanlığı diye de bilinir. Taliş bölgesinin adı İskender efsanesinin Ermenice bir çevirisinde geçmektedir. Talişan ise (Taliş'in Farsça çoğulu) Hazar'ın güneybatısını ifade eder. Taliş adının Kadus olduğu da belirtilmektedir. Bunlar eski devirlerde İran'ın kuzey bölgelerinde oturan kalabalık bir topluluktur ve tarihte Kaduşlar diye zikredilirler. Bazı araştırmacılar Talişler'in Türk soyundan geldiğini iddia etmektedir. Talişler ise kendilerinin Cengiz Han'ın Taliş adındaki kumandanı tarafından bu bölgeye getirildiklerine

inanmaktadır. Talişler esas olarak Gürgenrûd, Esâlim, Taliş-Dolab ve Masal'da (Mâsûle/Masal-Şandarman) yaşarlar. Taliş, Tavâliş, Talişan olarak adlandırılan bu kesim tarihî dönemlerde Gilân, Deylem, Deyleman adı altında Azerbaycan'da idarî bir bölgeydi. Bundan dolayı Taliş adı hem bir etnik grubun hem de bu grubun yaşadığı coğrafyanın ismi olmuştur. Arasbarân bölgesi de kısmen Taliş bölgesine girer. Taliş topraklarının bir bölümü Azerbaycan sınırları içinde kalmaktadır. Arapça kaynaklarında burası Taylasan diye anılır, ayrıca Talişler'in Gürgen idarî bölgesinde yaşadıkları belirtilir. Talişler ise kendilerini Tolış derler.

Talişler, Türk-Safevî Devleti'ni kuran Kızılbaş kabile birliğine katılan tek Farsça konuşan halktır. Bu tercihleriyle siyasal, sosyal ve özellikle ekonomik yönden komşu bölge halklarına üstünlük sağlamışlardır. Ruslar'ın güçlenmesinden sonra 1722 Kafkas seferinin ardından Taliş bölgesi Ruslar'ın eline geçti, ancak 1732'de Ruslar'la Safevîler arasında yapılan Reşt Antlaşması ile yeniden Safevî yönetimine girdi. Nâdir Şah döneminde (1736-1747) Taliş Hanlığı'nda Safevî neslinden olan Erdebili Seyyid Abbas güçlenmeye başladı. İran'da baş gösteren karışıklıklar esnasında Seyyid Abbas, Lenkeran'a gitti, Nâdir Şah'ın hâkimiyetini tanıdı, Nâdir Şah da onu resmî bir fermanla Taliş hanı ilân etti. Seyyid Abbas'ın oğlu Cemal'i (Kara Han) onun hizmetine gönderdi. Taliş o sıralarda Ucarud, Deştend ve Uluf mahallelerinde meydana gelmekteydi. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra Şeki, Bakı, Kuba, Şirvan, Karabağ, Gence, Taliş hanları ve İlisu Sultanlığı bağımsızlıklarını ilân ederek İran ve Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım almaya çalıştılar. Seyyid Abbas Han'ın ölümünün ardından oğlu Cemal 1747'de VI. Cemâleddin Mirza Bey unvanıyla hanlığın başına geçti ve daha çok Kara Han olarak tanındı. Onun devrinde hanlık siyasal ve ekonomik gelişme kaydetti ve dâimî ordu teşkil edildi. Ayrıca Safevî saldırılarından korunmak amacıyla hanlığın merkezi Lenkeran'a taşındı, şehir kale duvarlarıyla çevrildiği gibi buraya kültürel ve ticarî bir hüviyet kazandırılmaya çalışıldı. O dönemde Lenkeran merkezli hanlık Esâlim, Gürgenrûd, Astara, Vilgic, Zuvand, Çayıçi, Lenkeran, Diriği, Uluf, Destvend (Erkivan) Uçarud ve Muğam olmak üzere on bir mahalleden oluşuyordu, hanlığın nüfusu da 15.502 kişiden ibaretti (Memmedova, VII, 102-104). Kara Han dış